

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2024, s. 11: 31-56

**Gettodan Shtetle: Orta ve Doğu Avrupa'daki Yahudi Yerleşimleri Üzerine Bir
Karşılaştırma**

From Ghetto to Shtetl: A Comparison of Jewish Settlements in Central and
Eastern Europe

Seda ÖZMEN

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih ABD,

Asst.Prof, Zonguldak Bulent Ecevit University,

Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History

sadaozmen@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-9235-4476

DOI: 10.47424/mevzu.1370361

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 2 Ekim / March 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 1 Aralık / December 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: Özmen, Seda. "Gettodan Shtetle: Orta ve Doğu Avrupa'daki Yahudi Yerleşimleri Üzerine Bir Karşılaştırma". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (Eylül 2024): 31-56. <https://doi.org/10.47424/mevzu.1370361>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Orta Çağ boyunca Yahudiler çeşitli Avrupa şehirlerinde Hristiyan çoğunluktan ayrı oturmayı tercih etmiş olsalar da çoğu zaman bu durum onların tercihine bırakılmamış ve onlar için ayrı yerleşim bölgeleri oluşturulmuştur. Duvarla çevrili, şehrin diğer kısmından hem yasal hem de fiziki olarak ayrı olan ve geceleri kapıları kilitlenen bu mahalleler ilk kez on altıncı asırda Venedik'te bir dökümhanenin (*geto*) yakınında bulunmasından dolayı getto olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra terim, aynı türden tüm Yahudi mahallelerini kapsayacak şekilde genişlemiştir.

Shtetl ise genellikle Doğu Avrupa'da, özellikle Polonya, Litvanya, Belarus, Ukrayna ve Rusya'da bulunan küçük Yahudi kasabalarıdır. Nüfusun çoğunluğunu Yahudilerin oluşturduğu bu kasabalar Geç Orta Çağ'dan itibaren Orta Avrupa'da sıklıkla görülen şiddet olaylarından kaçan Yahudiler için bir sığınak haline gelmiştir. Zamanla *shtetl* Yahudilerin etnik ve dini kimliklerini yansıtan gelenekler, inançlar ve sosyal yapılarla şekillenerek Yahudi topluluğuna has bir yaşam kültürü meydana getirmiştir. Ancak gönüllü olarak yerleşilen ve doğal bir şekilde genişleyen bu Yahudi kasabaları Hristiyan topluluklarla bağlantısını sürdürmeye devam ederek gettodan farklı bir Yahudi yerleşim modelini oluşturmuştur.

Çalışma, ortaya çıkış süreçleriyle birlikte Orta ve Doğu Avrupa dinamiklerinin şekillendirdiği Yahudi yerleşim biçimlerini ve bunların tarihi süreç içerisindeki değişimlerini ortaya koymaktadır. Yöntem olarak niteliksel yöntem ve literatür taraması tekniği kullanılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda *shtetl* ve gettonun doğası ve tarihsel bağlamları bakımından önemli ölçüde farklılık arz eden yönleri karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve farklılıkların altında yatan dini, sosyo-ekonomik etmenler irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Getto, *Shtetl*, Doğu Avrupa, Yahudi, Diaspora.

Abstract

Although Jews preferred to live separately from the Christian majority in various European cities during the Middle Ages, this was often not left to their choice and separate settlements were created for them. Surrounded by a wall, separated from the other part of the city both legally and physically, and

locked at night, these neighborhoods were first called ghettos in the sixteenth century due to the fact that they were located near a foundry (geto) in Venice. Later, the term expanded to include all Jewish quarters of the same type.

Schtetl, on the other hand, are small Jewish towns usually found in Eastern Europe, particularly in Poland, Lithuania, Belarus, Ukraine and Russia. These towns, where the majority of the population consists of Jews, have become a haven for Jews fleeing the violence that is often seen in Central Europe since the Late Middle Ages. Over time, Schtetl has been shaped by traditions, beliefs and social structures that reflect the ethnic and religious identities of the Jews, creating a life culture unique to the Jewish community. However, these voluntarily settled and naturally expanded Jewish towns continued to maintain their connection with the Christian communities, creating a different Jewish settlement model from the Ghetto.

The study reveals the forms of Jewish settlement shaped by the dynamics of Central and Eastern Europe along with their emergence processes and their changes in the historical process. Qualitative method and literature search technique were used as the method. According to the data obtained as a result of the resource search, the aspects of the schtetl and the ghetto that differ significantly in terms of their nature and historical contexts have been considered comparatively, and the religious, socio-economic factors underlying the differences have been tried to be examined.

Keywords: Ghetto, Schtetl, Eastern Europe, Jewish, Diaspora.

Etik Beyan	Bu makale, 04-06 Mayıs 2023 tarihinde Sinop'ta düzenlenen VI. Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Kongresi'nde sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Gettodan Schtetle: Doğu Avrupa'da Yahudi Yerleşimleri" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.
-------------------	---

Giriş

Günümüzde getto kelimesi daha çok toplumsal dışlama, yoksulluk, ayrımcılık yahut izolasyon gibi nedenlerle belli bir grup insanın yaşadığı bölge-

ye atıfta bulunmak için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Işık - Pınarcıoğlu, 2011). Tarihsel açıdan bakıldığında getto Yahudilerin zorunlu olarak yerleştirildiği kenar mahallelerinden doğmuş bir terimdir. Özellikle Orta Çağ Avrupa'sında Yahudi nüfusu ayırmak ve sınırlandırmak amacıyla oluşturulan bölgeler için kullanılan bu terim zamanla anlam genişlemesine uğrayarak bugün toplumsal eşitsizlikleri ve ayrımcılığı vurgulayan bir terim haline gelmiştir. Daha az bilinen *shtetl* terimi ise Yahudi tarihinde sadece belli bir dönem ve bölgeye işaret eden bir kullanıma sahip olmuştur. Geç Orta Çağ boyunca Doğu Avrupa'da Yahudi nüfusunun yoğun olduğu yerlerde ortaya çıkan Yahudi yerleşimleri için kullanılmıştır.

Shtetl ve getto, tarih boyunca Yahudi topluluğunun yaşadığı farklı sosyal ve coğrafi yapıları temsil etmiştir. Her ikisi de Yahudi nüfusunun yoğun olduğu yerlerdir; ancak kökenleri, işlevleri ve tarihsel gelişimleri açısından farklıdırlar. Bu çalışma, *shtetl* ile getto arasındaki temel farkları ve benzerlikleri incelemek amacıyla yazılmıştır. İlk bakışta benzer gibi görünen bu iki terim, daha yakından incelendiğinde ayrıntılı ve zengin bir tarih ve kültürle birbirinden ayrılmaktadır. Çalışma; *shtetl* ve gettonun tanımı ve tarihsel arka planı hakkında bilgi verdikten sonra bu iki kavramın farklılıkları üzerinden karşılaştırma yapmaktadır.

Bölgesel kapsamı Orta ve Doğu Avrupa coğrafyası olarak belirlenmiş olan çalışmanın zamansal kapsamı ise geç Orta Çağ ve erken modern dönem ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Çalışma, kökleri erken Orta Çağ'a kadar uzanan getto ve *shtetl*lerin karşılaştırmaya konu olan özelliklerinin daha belirgin olduğu XVI. ve XVII. asra odaklanmıştır.

Türkiye'de Avrupa Yahudi tarihini konu edinen çeviri, kitap ve ansiklopedi maddeleri incelendiğinde getto konusunda temel bilgilere ulaşmak mümkün olmakla birlikte; *shtetl* konusunda yeterince çalışma olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum gettonun, Avrupa Yahudilerinin izole yaşamının sembolik ifadesi olarak görülmesinden ileri geliyor olabilir. Getto denildiğinde Avrupa'nın her yerinde Hristiyan çoğunluktan ayrı tutulan Yahudi yerleşim bölgeleri akla gelmektedir. Hatta çalışmalar gettoyu çoğu kez antisemitizm bağlamında ele almaktadır. Ancak *shtetl* için böyle yaygın bir kullanım sözkonusu değildir. Çünkü *shtetl* belli bir dönemde ve belli bir coğrafyada orta-

ya çıkmış olmakla birlikte genellemeye imkân vermeyen kendine has özelliklere sahiptir. Bu bakımdan *shtetl*ler hakkında daha detaylı bilgi edinmek adına başta S. Dubnow'un "*History of The Jews in Russia And Poland From The Earliest Times Until The Present*" eseri olmak üzere; I. Pogonowsky, S. Ettinger, J.M. Malecki, I. Bartal ve S. Grodziski'nin Doğu Avrupa Yahudi tarihine odaklanmış çalışmalarına başvurmak gerekmiştir. Makalede mevcut Türkçe çalışmalardan da mümkün merteye faydalanılmış olup, karşılaştırma yapabilmek adına daha ziyade yabancı dilde ikincil kaynaklar kullanılmıştır. Böylelikle *shtetl* ile ilgili daha detaylı bilgilere ulaşmak suretiyle bu iki yerleşim biçimini karşılaştırma konusundaki eksikliğin giderilmesine çalışılmıştır.

İki önemli başlık altında incelenen konunun anlaşılabilmesi ve karşılaştırma yapılabilmesi adına öncelikle Orta ve Batı Avrupa Yahudi yaşamı ve buradaki koşulların yarattığı getto hakkında bilgi verilmiş, ardından Doğu Avrupada'ki Yahudilerin yaşam koşulları *shtetl* bağlamında ele alınmıştır.

1. Orta Avrupa'da Yahudiler

Yahudilerin ilk kez Avrupa'ya birinci sürgün zamanlarında yani M.Ö. VI. asırdan itibaren geldiği sanılmaktadır. Ancak bu konuda kesin bir kaynak olmadığından, bu konudaki açıklamalar tahminden öteye gidememektedir. M.S. I. asırdaki ikinci sürgünle birlikte Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'yı içeren topraklarında Yahudilere dair daha net verilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Rabbinik kayıtlar, Yeni Ahit ve Josephus'un ifadeleri Avrupa'da bir Yahudi cemaatinin varlığına işaret etmektedir. Arkeolojik çalışmaların ortaya çıkardığı mezar taşları ve yazıtlar da bu varlığı desteklemektedir. Avrupa'nın Hristiyanlaşmasıyla birlikte Yahudilerin varlığına dair kayıtlar artarken, onların buradaki yaşamlarının olumsuz anlamda değişmeye başladığı da anlaşılmaktadır (Roth, 2007b).

IV. asırdan itibaren Katolik Kilisesi'nin yön verdiği siyasi ortamda Yahudilerin Hristiyanlarla birlikte yaşamaları zorlaşmaya başlamıştır. Kilise'nin Hristiyan inancına ve Hristiyanlara tehdit olarak algıladığı Yahudilerle yiyip-içmeyi, iş yapmayı, evlenmeyi kısaca hayatın her alanında birlikte olmayı yasaklayan kurallarının çerçevesini gittikçe genişletmesi Yahudilerin yaşam ala-

nını daraltmıştır.¹ Kilise tarafından beslenen bu korku Hristiyan halkın Yahudilere mesafeli davranmasının ötesinde çeşitli nedenlerle kontrolsüz olarak Yahudilere saldırmasına da neden olmuştur. Dışarıdan gelebilecek bir tehlikeye karşı Yahudiler Hristiyanlardan uzak mahallere yerleşmeyi tercih etmişlerdir. Diğer yandan Hristiyanlardan mümkün olduğunca ayrı kalma fikri cemaatin asimile olmasını engelleyerek Yahudi kimliğini koruması açısından Yahudi cemaat liderleri tarafından da desteklenmiştir. Yahudi cemaat liderleri ve din adamları, kilisenin söylemlerine benzer şekilde "öteki"yle ilişkiyi mümkün mertebe sınırlandırmış, içeriden dışarıya yönelik benzer bir izolasyon yaratmıştır. Bu durum bazı araştırmacıların gettoları Yahudiler için güvenlik ve mahremiyet sağlayan yerler olarak değerlendirmesine neden olmuştur (Johnson, 2000; Gotham, 2021). Ancak kontrolün egemen sınıfın elinde olduğu getto yaşamı, Yahudi cemaatinin elindeki pek çok hakkı alarak bu mahremiyeti mahrumiyete çevirmekle kalmamış, güvenle sığınılan mahalleler Yahudileri kolaylıkla bulunabilen hedefler haline getirmiştir.

Bir Yahudi'nin Hristiyanlar üzerinde baskı kurabileceği bir göreve getirilmesini, Hristiyan köleye yahut çalışana sahip olmasını yasaklayan konsil kararları açıkça Kilisenin Yahudileşme temayülüne yönelik kaygısını yansıtmaktadır. Ancak kilisenin taşıdığı bu dini kaygı aforoz tehdidinde rağmen, hemen her bölgede aynı kararlılıkla yasalaşmış değildir. Örneğin, XIII. asrın İngiltere'sinde Yahudilerin sürgünüyle sonuçlanan bu ayırt edici uygulamalar sert bir şekilde uygulanmasına rağmen; Alman şehir yöneticileri Yahudilere yönelik sınırlamaları mümkün olduğunca gevşetmiştir (Grayzel, 1933; Haverkamp, 2015). Bu durum bölgesel yöneticilerin dini hassasiyetler yerine ekonomik beklentileri dikkate almasıyla açıklanabilir. Bir şehrin ticari açıdan gelişmesine katkısı bakımından gerekli ve önemli bir gelir kaynağı olarak görülen Yahudiler zaman zaman, kilisenin propagandasına rağmen, seküler idarecilerin yardımıyla toplumsal ve ekonomik sınırlamaları aşabilmiştir. Ancak

---

¹ Bu durum en açık şekilde V. -VII. Yüzyıllar arasında toplanan Toledo Konsil kararlarında görülmektedir. III. Toledo Konsili (589), bir Yahudi'nin Hristiyan bir kadınla evlenemeyeceğine, bir Hristiyan üzerinde cezalandırma yetkisine sahip bir kamu görevine getirilemeyeceğine ve Hristiyan bir köleye sahip olamayacağına hükmederken; 694 yılındaki son Toledo konsili, hak mahrumiyeti sebebiyle Hristiyanlığa geçmiş gibi görünen Yahudilerin sahip oldukları tüm hakları elinden alma ve onlara köle olarak muamele etme kararı almıştır (Hefele, 1895 - 1896).

bölgesel, dönemsel ve bireysel sınır aşımaları istisna tutulursa, Avrupa Yahudi tarihi bize sosyo-ekonomik ve dini sınırlamaların getto ile karakterize olduğu bir tarih sunmaktadır.

Konumuz olan gettonun oluşumuna dair kilisenin temel motivasyonu IV. Lateran Konsili'nde Yahudilere dair alınan kararlardır. Konsilin LXVIII. kanonuna göre; Hristiyanlarla Yahudiler aynı şekilde giyindiklerinden ayırt edilememekte ve bu nedenle de iki grup arasında yasaklanmış olan cinsel ilişkiler yaşanmaktadır. Bu durumda konsil Yahudilerin Hristiyanlardan kolayca ayırt edilebilmesi için farklı kıyafet giymelerine karar vermiştir (Marcus - Saperstein, 2015). Böylece Kilise Yahudiler ve Hristiyanlar arasına görünebilir bir engel koymuştur. Yahudileri Hristiyanlardan ayrı tutma politikasının en görünür örneklerinden biri olan getto da duvarlarıyla aynı amaca hizmet etmektedir.

1.1. Gettonun Kuruluşu

IV. Lateran Konsili'yle dini meşruiyet kazanan gettoların resmi olarak XV. asırdan itibaren Avrupa'da ortaya çıkmış olması, bu tarihten önce Yahudilerin Hristiyanlarla iç içe yaşadıkları ve kendi mahalleleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Ancak başlangıçta güvenli ve kendi dini kurallarına uygun bir hayat sürmeleri amacıyla Yahudiler tarafından da benimsenen bu uygulama XV. asırdan itibaren Yahudileri tecrit etme maksadıyla kullanılmıştır (Gürkan, 2008)

Getto; XVI. asrın başlarından itibaren şehrin diğer bölgelerinden kanunen ayrılan, duvarlarla çevrili ve kapısı kontrollü bir şekilde açılan Yahudi mahallesine İtalya'da verilen isimdir. Bu isim, şimdiye kadar Avrupa'da Yahudi sokak ve mahalleleri için kullanılan; *Platea Judaeorum* (Latince), *Judería* (İspanyolca), *Juiverie* (Fransızca), *Giudecca* (İtalyanca), *Jewry* (İngilizce) ve *Judengasse* (Almanca) gibi isimlendirmeleri unutturmuş, diaspora boyunca tüm Yahudi yerleşimleri için -hatalı olsa da- kullanılır olmuştur. (Roth, 2007a).

Getto kelimesinin anlamı ve kaynağı konusunda farklı görüşler vardır. Bunlardan bazıları; İbranice 'de boşanma ve ayrılmayı ifade eden *get* kelimesi, Yunanca'da komşu anlamındaki *γείτων* kelimesi yahut Almanca çitle çevrili anlamındaki *geheckter* kelimesinin gettoya kaynaklık yaptığını iddia etmiştir. Ancak bu noktada kelimenin ortaya çıktığı yere bakmak bizi daha doğru bir

sonuca ulaştıracaktır. Getto İtalyanca "dökümhane" anlamına gelen *giotto* veya *geto* dan gelmiş olmalıdır; çünkü ilk Yahudi mahallesi bir zamanlar top yapan bir dökümhanenin yakınlarında kurulmuştur (Berenbaum, 2007).

Ghetto Nuovo olarak bilinen ilk Venedik gettosu 1516'da Venedik Senato-su'nun kararıyla kurulmuştur. 29 Mart 1516 tarihli Senato Kararnamesi'nin bir kısmı bu konuda şöyle demektedir:

"Bununla birlikte, günümüziin acil ihtiyaçları göz önüne alındığında, söz konusu Yahudilerin Venedik'e gelip yaşamalarına izin verildi ve bu imtiyazın temel amacı, ellerinde bulunan Hıristiyanların mallarını korumaktır. Fakat devletimizin Allah'tan korkan hiçbir tebaası, onların geldikten sonra, Hıristiyanlarla evleri paylaşmalarını ve gece gündüz istedikleri yere gitmelerini, Tanrı Majesteleri'ne ağır bir hakaret ve bu iyi düzenlenmiş cumhuriyet adına alışılmadık bir kötü şöhretle utanç verici olan tüm bu kabahatleri ve iğrenç eylemleri gerçekleştirmelerini istemezdi. Uygun ve etkili önlem almak en gerekli olduğundan, bu tür vahim rahatsızlıkları ve görünmeyen olayları önlemek için aşağıdaki önlemlere uyulacağına; yani şu anda şehrimizde farklı cemaatlerde yaşayan tüm Yahudilerin ve buraya gelebilecek diğer tüm Yahudilerin, zamanın talep edebileceği ve kabul edileceği şekilde yasa değiştirilene kadar, San Hieronimo'daki Geto'da, yaşamaları, bolca yer olan avludaki evlerde birlikte yaşamak için oraya bir kerede gitmek zorunda kalacakları tespit edilmiştir..." (Chambers vd., 2001, 338-339).

Senato kararnamesinin ilk cümlesi gettonun kuruluşunun ekonomik gerekliliklerini çok net ifade etmektedir. Venedik Cumhuriyeti'nin Yahudilere olan ihtiyacı, şimdiye kadar şehirde yalnızca on beş gün kalmasına izin verilen Yahudilerin buraya yerleşmesini gündeme getirmiştir. Bu kolay olmasa da Venedik Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu durum senatoyu böyle bir karar almaya itmiştir. Fransa, Kutsal Roma İmparatorluğu ve Papalık devletlerinden meydana gelen Cambrai Birliği'nin 1509'dan itibaren Venedik'e saldırması ve pek çok bölgeyi ele geçirmesi, ele geçirilen yerdeki Yahudilerin Venedik lagününe hücum etmesine neden olmuştur. Savaşın neden olduğu mali sıkıntıyı Yahudi göçmenlerden alınacak vergilerle dengelemeye çalışan senato Yahudilerin şehre yerleşmesine karar vermiştir. Ancak bu noktada senato, din adamlarının sesi olan Venedikli tarihçi Marino Sanuto'nun "şimdi ortalıkta

dolaşıyorlar ve savaşlar nedeniyle kimse onlara bir şey söylemiyor, bu çok kötü bir şey; insanın onlara ihtiyacı var ve bu yüzden ne isterlerse onu yapıyorlar” şeklindeki ifadeleriyle ortaya koyulan dini kaygıları da dikkate alarak gettonun temelini atmıştır (Schwartz, 2019, 27-28). Böylece getto; dini kaygılar ile ekonomik menfaatler arasında orta yol bulma çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır

Böylece San Hieronimo adasında iki köprüyle diğer mahallelere bağlanan ancak etrafı yüksek duvarlarla çevrili ve kapıları gece yarısı kapanan ilk getto inşa edilmiştir. Senato tarafından gettonun sınırları net bir şekilde çizilmiştir. Yaklaşık beş bin Yahudi'nin yerleştirildiği bu mahalle, parasını Yahudi cemaatinin ödediği muhafızlarca kontrol edilmiş, aksine hareket eden Yahudilerin tutuklanacağı bildirilmiştir. Bu şekliyle Venedik'te kurulan ilk getto önce İtalya daha sonra da Avrupa şehirlerindeki Yahudi mahalleleri için örnek teşkil etmiştir. Venedik'te *Ghetto Nuovo* olarak anılan bu ilk gettodan sonra 1541'de *Ghetto Vecchio* ve 1633'te *Ghetto Nuovissimo* kurulmuştur (Gotham, 2021, ss. 70-102). İtalya'da ise 1570-71'de Toskana'da; 1601-03'te Padua'da; 1599'da Verona'da; 1612'de Mantua Dükalığı'nda gettolar kurulmuştur (Roth, 2007a).

Papa IV. Paul'un 14 Temmuz 1555 tarihinde ilan ettiği *Cum nimis absurdum*² isimli Bull'u (papalık mührü taşıyan ferman) Venedik Senatosu'nun kararını onaylamakla kalmamış, başta Roma olmak üzere papalığa bağlı şehirlerde benzer gettoların kurulmasını emretmiştir.

“...Yahudiler kendilerini Hıristiyanların arasında ve hatta kiliselerin yakının çevresinde herhangi bir rozet göstermeden, şehrin en iyi mahallelerinde evler kiralayarak, mülkler satın alarak, evlerinde Hıristiyan hemşireler ve diğer hizmetkarlar çalıştırarak ve diğer çeşitli şekillerde Hıristiyan onurunu ayaklar altına alıyorlar, bu durumda aşağıdaki önlemleri tesis etmek zorunda buluyoruz” (Stow, 1977, 294-295).

İfadeleriyle gettonun kuruluş gerekçesini sunan ferman, on beş madde ile Yahudi yaşamının temel sınırlarını belirlemiştir. Birinci madde şu şekildedir:

“Gelecekteki tüm zamanlarda bu şehirde, Roma Kilisesi'ne ait diğer tüm

² Bull, *Cum nimis absurdum* yani “Saçma olduğu için” sözleriyle başladığı için bu isimle anılmaktadır.

şehirlerde, mülklerde ve topraklarda olduğu gibi, tüm Yahudiler yalnızca bir ve aynı yerde veya bu mümkün değilse iki, üç veya daha fazla sayıda Hıristiyanların meskenlerinden tamamen ayrı olacak şekilde yaşamalıdır. Bu yerler, şehrimizde tarafımızca ve diğer şehirlerde, mülklerde ve bölgelerde yargıçlarımız tarafından belirlenecektir. Yalnızca bir girişleri ve dolayısıyla bir çıkışları olmalıdır” (Stow, 1977, 295).

Bu emre göre; 26 Temmuz 1555'te, Roma Yahudileri Tiber Nehri'nin sol yakasında, etrafı duvarlarla çevrili izole bir mahalleye taşınmak zorunda bırakılmış ve kısa bir süre sonra, bu emir diğer papalık devletlerinin kentlerinde de uygulanmıştır. Fermanın diğer maddelerinde; gettoda yalnızca tek bir sinagog olması, Yahudilerin getto dışına çıktıklarında ayırt edici işaretler (belli renkte giyinme, şapka takma gibi) taşıması, Yahudilerin bir Hıristiyan'ı misafir etmemesi yahut muayene etmemesi şart koşulmuştur. Gettonun kuruluşuyla Yahudilerin ikamet ve seyahat özgürlüğü kısıtlandırıldığı gibi, şimdiye kadar sahip oldukları mülk edinme hakkı da ellerinden alınmıştır. Fermanın ikinci maddesinde geçen “şu anda sahip oldukları taşınmaz malları, yerel yargıçlar tarafından belirlenen bir süre içinde tüm Hıristiyanlara satmaları gerekiyor.” ifadesiyle, Yahudiler mülklerinden edilmiş, gettoda yerleştirildikleri evlerin yüksek ücretler ödeyen kiracıları haline gelmişlerdir. İlaveten dokuzuncu maddeye göre; tahıl, arpa veya insanın beslenmesi için gerekli diğer maddelerin tedarikçisi olarak iş yapması yasaklanan Yahudiler, kısa süre sonra ikinci el eşya satışı ve rehinecilik gibi işlerle iştigal etmek durumunda kalmışlardır (Keller, 1969).

1.2. Gettoda Yaşam

Getto ile izole bir yaşam amaçlandığından, buna uygun olarak alınan kararlar çerçevesinde Yahudiler, mümkün merteye Hıristiyan çoğunluktan ayrı bir şekilde yaşam sürmüşlerdir. Bu durumun istisnaları olsa da neredeyse tüm Avrupa şehirlerinde Yahudilerin yaşamı, kendilerine ayrılmış mahallelerde, o bölgenin idarecisi tarafından belirlenen yasalarla şekillenmiştir. Genellikle kent merkezinden uzak ve ulaşımı zor olan bu mahallelerin Yahudi nüfusunun artışıyla doğru orantılı olarak genişletilmesine izin verilmemesi, gettoyu kalabalık ve bunaltıcı bir yerleşim yerine dönüştürmüştür. Sınır dışı edilme korkusuyla gettoya sığınan Yahudiler sebebiyle getto mimarisi yatay değil dikey olarak genişlemiştir. Buna rağmen Yahudiler buradaki derme

çatma evler için Hristiyan ev sahiplerine fahiş kiralar ödemek zorunda bırakılmıştır. Gece yarısından itibaren, pazar günü ve Katolik Kilisesi'nin belirlediği kutsal günlerde getto kapıları kilitli tutulmuş, izin verilen gün ve saatler de ise yukarıda da belirtildiği gibi Yahudilerin ayırt edici kıyafetler giymeleri ve Hristiyan halkı rahatsız edici eylemlerde -kamuya açık alanlarda ibadet etmek gibi- bulunmaması şart koşulmuştur (Roshwald, 1978).

Getto tipolojisinin sıklıkla ifade edilen bu olumsuz özelliklerinin yanı sıra; gettonun bazı araştırmacılar tarafından "devlet içinde devlet" şeklinde tanımlanmasına temel teşkil eden özerk bir yapısı da vardır. Zira Yahudi cemaat yaşamı, kurumları ve komünal yaşamı ile nerdeyse içinde bulunduğu Hristiyan kentlerinkinden bile daha iyi örgütlenmiştir (Roth, 2007a).

Yahudi cemaat örgütü için İbranice "cemaat" anlamına gelen *kahal* (çoğ. *Kehillot*) kelimesi kullanılmıştır. *Kahal* kökeni antikçağa kadar uzanan, teokratik bir örgütsel yapılanmayı ifade etmekle birlikte, önce Orta Avrupa'da (Fransa, Almanya ve İtalya'da) Yahudi özerk cemaati için kullanılmış, ardından Aşkenaz Yahudileri yoluyla Doğu Avrupa'ya taşınmıştır. İbranice "lider" anlamına gelen *Parnas* (çoğ. *Parnasim*) olarak isimlendirilen cemaat liderleri dışarda kral, soylu yahut kilise karşısında cemaatin temsilciliğini yaparken; içerde dini, mali, sosyal ve hukuki işleri yürütmek için seçilmiş olan bir konsey görevi görmüştür. Bu konsey *takkanot* adı verilen yasalarla cemaati yönlendirmiş, yerel mahkeme yetkisiyle yargılama yapmış ve gerektiğinde *herem*³ cezasını uygulamıştır. Bu bakımdan Yahudi cemaatinin hukuki açıdan özerk bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. (Rosensweig, 1975).

Cemaatin hükümete ödemek zorunda olduğu vergiyi toplama işini üstlenen konsey, miktarı adilce paylaşmış ve ödeyemeyecek olanların payını da üyelere dağıtarak miktarın teminine çalışmıştır. Diğer taraftan kamu hizmetleri için cemaatten toplanılan paralar ise; ortak kullanım arz eden kasap, fırın, okul, kütüphane ve *mikvenin* (ritüel banyo) giderleri için kullanılmış, sadaka kurumu için birikim yapılmış ve dahası getto bekçilerinin ve mezar kazıcıları-

³ *Herem* (aforoz) cezası bir kişinin hem dini hem de toplumsal hayattan dışlanması durumudur. Bu cezaya çarptırılan kişi *minyán* yani cemaatten sayılmaz, erkek çocukları sünnetten mahrum bırakılır, Yahudi mezarlığına gömülmesi engellenir ve onunla iş yapılması da yasaklanır (Bloomberg, 2000).

nın da ücretleri ödenmiştir. Kısaca Cemaat konseyinin işlevleri ve görevleri birçok alanı kapsamaktadır. *Parnasim* sinagog ve onun bakımıyla ilgilenmiştir. Sinagog, Yahudi cemaatinin yaşamındaki en merkezi kurumdur. Hatta bunun farkında olan Hristiyan yetkililer Yahudi topluluğuna ağır bir ceza vermek istediklerinde, basitçe sinagogu kapatma yoluna gitmişlerdir. Sinagogun dini ibadetlerin yanında toplumsal birtakım işlevleri de vardır. Günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerin yanı sıra sünnet, evlilik ve boşanma gibi uygulamalar da sinagogda gerçekleştirilmiştir. Hukuki açıdan da mahkeme işlevi gören sinagogda cemaat içi davalara bakılmış, bununla bağlantılı olarak, yemin etmek gibi fiillerin yanı sıra kırbaçla cezalandırma gibi uygulamalar da sinagogda yapılmıştır (Bloomberg, 2000).

Yahudilerin Orta Çağ ekonomisinde oynadığı rol ve uluslararası ticaretteki başarıları onları Avrupa kentleri için vazgeçilmez yapmıştır.

Karolenj döneminden XII. asra değin Fransa ve Almanya'daki Yahudiler; değirmen işletmeciliği, tuz ve boyar madde üretimi ve satıcılığı ile uğraşmakla birlikte, daha ziyade kredi ve ticari faaliyetlerle ön plana çıkmışlardır. Özellikle Almanya'da kredi işlemleri daha büyük ölçekte ve daha üst düzeyde müşterilerle gerçekleşmiştir. Ticaret ise çoğunlukla yerel ve bölgesel düzeyde kalmış olmasına rağmen; Aşkenaz tüccarların uluslararası ticarete var olduğuna dair kanıtlar vardır. Bunun yanında tarımsal mülklerin alım satımı ve ipotek işlemleri gibi uygulamalar da Yahudilerin ekonomik faaliyetleri arasında sayılabilir. İspanya ve İtalya'daki pazarların gelişiminde de Yahudi sermayesinin katkısı unutulmamalıdır (Toch, 2013). Ancak Geç Orta Çağ ile birlikte yani XII. asır ve sonrasında Yahudilerin ekonomik faaliyetlerinde zorunlu bir duraklama meydana gelmiş, yaşamları getto ile sınırlandırılan Yahudilerin ekonomik faaliyetleri de yasalarla kontrol altına alınmıştır. Avrupa'da Akdeniz ve Kuzey Denizi ticaretinin canlanması ve Hristiyan tüccar loncalarının kurulmasıyla birlikte Yahudi tüccarlara olan ihtiyaç azalmıştır. Buna eşlik eden şiddet olaylarıyla birlikte XIII. asrın başlarından itibaren yüzlerce Yahudi Fransa ve İngiltere gibi ülkelerden çıkartılmışlardır. Avrupa'da kalan Yahudiler; tıp, vergi toplayıcılığı, bazı zanaat alanları, eski eşya alım-satımı ve tefecilik -yani faizle borç para verme işi- ile uğraşmak durumunda bırakılmışlardır. Tefecilik XV. asırdan itibaren Yahudilerle özdeşleşmiştir. Kilisenin III. ve V. Lateran konsilleriyle tefeciliği tanımlaması ve men etmesi

sebebiyle tefecilik Yahudilerin temel uğraşı ve onlara yönelik düşmanca eylemlerin de bir kaynağı haline gelmiştir (Abrahams, 1919). Bu dönemde Doğu Avrupa Yahudiler için hem yaşam hem de iş bakımından sığınılacak bir liman olarak görülmüş, Geç Orta Çağ'dan itibaren Yahudiler büyük göç dalgalarıyla buraya hareket etmişlerdir.

2. Doğu Avrupa'da Yahudiler

Orta ve Batı Avrupa'dan gelenlerle birlikte XV. asırda Yahudi nüfusunun en yüksek seviyeye yükseldiği anlaşılmış olsa da Yahudilerin Doğu Avrupa'ya ilk olarak ne zaman yerleştiği yahut ne zamandan beri burada oldukları konusunda kesin bir tarih vermek imkânsızdır. Karadeniz'in kuzey kıyılarının antik çağdan itibaren Küçük Asya, Suriye ve Mısır'daki Yahudi cemaatleri tarafından beslendiği düşünülmektedir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Karadeniz'deki Greko-Yahudi kolonileri, doğal olarak, başkenti Konstantinopolis'in Karadeniz'in karşı kıyısında yer aldığı Bizans İmparatorluğu olan doğu kesiminin etki alanına çekilmiştir. Zamanla Hristiyanlaşan coğrafyada Yahudiler varlığını sürdürmeye devam etmiş, hatta Hristiyan ve İslam Medeniyeti karşısında Yahudi bir krallık olan Hazar Krallığı ortaya çıkmıştır. Döneme dair bilgi veren bazı kayıtlara göre Yahudiler yalnız Hazar coğrafyasıyla sınırlı kalmamış, özellikle ticari faaliyetler için Ortodoks Rusya'da da görülmüşlerdir. (Dubnow, 1916).

Bu kayıtlardan biri olan Ratisbonlu Rabbi Petachia'nın (öl. 1187) seyahatnamesinde anlatılan; Petachia'nın Prag'dan Polonya'ya, oradan Kiev'e ve sonra da Karadeniz kıyısında Kırım'a yaptığı yolculuğun güzergahı dönemin Yahudi tüccarlarının izlediği rota olarak kabul edilebilir. Diğer bir rota ise Magdeburg'tan başlayıp Pozen yoluyla Kalisz'e ulaşan yoldur. Bu iki yol Przemysl'de birleşerek Lvov'a doğru uzanıyor ve oradan tekrar ikiye ayrılıp, biri kuzey doğuya Kiev'e, diğeri güney doğuya Vinnitsya ve Ukrayna steplerine varıyordu (Benjamin – Petachia, 2001; Kriwaczek, 2007).

Karadeniz kıyılarındaki ve Güney Rusya'daki Yahudi kolonileri Greko-Bizans ve Müslüman Doğu topraklarından göçle oluşurken, Polonya'daki Yahudi yerleşimleri daha ziyade Alman kültürünü benimsemiş Batı Avrupalı Yahudilerce meydana gelmiştir. Birinci haçlı seferinin olumsuz etkilerini yaşayan Yahudiler yoğun olarak Doğu Avrupa'ya ve özellikle de Polonya'ya

göç etmişlerdir. XIV ve XV. asırdan itibaren Moskova Prensi III. İvan'ın destek verdiği Yahudi karşıtı eylemler Rus egemenliğindeki bölgelerdeki Yahudi varlığını tehlikeye sokarken, Polonya ve Ukrayna toprakları Yahudilerin yerleşimi açısından daha önemli hale gelmiştir. On beşinci asrın ikinci yarısında önce Kiev ardından Novgorod ve Moskova'nın Ortodoks halkı arasında bir Yahudileşme temayülü gözlemlenmiş, bunu engellemeye çalışan Ortodoks din adamları ve Moskova Prensi III. İvan hem mürtetleri hem de Yahudileri cezalandırmıştır. Ardından Yahudilere olan düşmanlığın artmasıyla birlikte Rusya Yahudiler için daimî bir ikametgâh olmaktan ziyade gezgin tüccarların uğrak yeri olarak kalmıştır (Dubnow, 1916).

Polonya kasabalarındaki Yahudi yerleşimi, Moğol saldırılarından sonra harap olmuş topraklara yerleşmek için Almanya'dan gelen göç dalgasıyla gerçekleşmiştir. Gücünün doruklarında olduğu on beş ve on yedinci yüzyıllar arasında sınırlarını doğu ve güney bozkırlarına kadar genişletmiş olan Polonya bu bölgelerin kolonizasyonu için Yahudileri gerekli görmüştür. Krallığın mali beklentileri ile soyluların ve mülk sahiplerinin ekonomik amaçlarının birleşimi neticesinde Polonya Yahudilerinin sayısı hızla artmıştır (Ettinger, 1993).

Bu artışın diğer bir sebebi de Attali'nin (2014, 187) "bölgenin, Polanların (tarla insanları) dükü I. Mieszko tarafından çok kısa bir süre önce Hristiyanlaştırılmış olması Polonyalıları, batılı nefret akımlarını benimsemeye hazır duruma getirmemiştir" ifadelerinden de anlaşıldığı gibi, Polonya'nın çok geç ve yavaş şekilde Hristiyanlaşmasıdır. Yahudilerin buraya yerleşimi sonraki idareciler tarafından da desteklemiş, "yaşlı" lakabıyla bilinen Polonya Kralı III. Mieszko (1126-1202) Krakow'da bir bildiri yayımlayarak Yahudilere yönelik ortaya çıkabilecek şiddet eylemlerini önlemiştir (Kriwaczek, 2007).

Bu noktada "Kalisz statüsü yahut ayrıcalığı olarak da bilinen, "dindar" lakaplı Polonya Dükü Boleslav'ın Yahudilere tanıdığı haklardan muhakkak bahsedilmelidir. Zira Kalisz statüsünün Yahudilere tanıdığı haklar sonraki krallar tarafından onaylanarak Polonya Yahudi yasalarının temel taşı oluşturmuştur. Kalisz tüzüğü 1264, 1334, 1453 ve 1539 yıllarında genişletilerek tekrar tekrar yürürlüğe sokulmuştur (Pogonowsky, 1998).

Boleslav'ın otuz yedi paragraftan oluşan tüzüğü Yahudilere fiziksel olarak koruma sağlamakla birlikte, hukuki, dini ve ticari haklar da tanımıştır. 9. ve 10. paragrafa göre; "bir Yahudi'yi öldüren yahut yaralayan bir Hristiyan'ın, ilk durumda gerekli olan cezaya çarptırılması ve mülkünün prensliğe aktarılmasına; ikinci durumda ise davacıyı ikna etmesine ve yine maliyeye gerekli ödemeyi yapmasına hükmedilmiştir. 12. ve 15. paragraflarda ise; yolda Yahudi tüccarları rahatsız etmeyi, onlardan Hristiyanlardan daha yüksek gümrük vergileri almayı, Yahudi mezarlıklarını yıkmayı ve sinagoglara veya okullara saldırılmayı yasaklayan ifadeler yer verilmiştir. Bunlar Yahudilerin şahsına ve mülklerine yönelik koruma sağlayan önemli yasalardır. 16. ve 23. paragraflarda, Yahudilerin kendi aralarındaki davalara bakan Yahudi yargıcın yetkilerine değinilirken, 27. Paragrafta Yahudi çocuklarının vaftiz edilmek amacıyla kaçırılmasını yasaklayan ifadelerle Yahudi cemaatinin dini özerkliği korunmaya çalışılmıştır. İlk paragrafta bir Hristiyan'ın bir Yahudi'yi dava etmesi durumunda sadece Hristiyan tanıkların değil bir Yahudi tanığın da şart koşulması Yahudilere yönelik adil bir yargılamanın işareti olarak yorumlanabilir. Benzer şekilde 32. paragrafa göre tüzük Avrupa'da çok sık gündeme gelen, Yahudileri ritüel amaçlar için Hristiyan kanını kullanmakla suçlamaların önüne geçmeye çalışmaktadır. Yine de bu tür suçlamalar ileri sürülürse, bunların altı tanıkla -üç Hristiyan ve üç Yahudi tarafından- desteklenmesi gerektiği, sonuçta suçlamaların doğrulanması halinde suçlu Yahudi'nin öldürüleceği, aksi takdirde aynı sonucun Hristiyan suçlayıcıya yükleneceği ifade edilmiştir (Dubnow, 1916).

Yahudilere sağladığı kolaylıklar bir yana, bölgede gücünü ve hakimiyet alanını genişleten Polonya, Doğu Avrupalı Yahudileri kendine çeken bir merkez haline gelmiştir. 1334 ve 1364 yıllarında Kalisz kanunlarını genişleterek onaylayan Polonya Kralı III. Kazimierz (Büyük Kazimierz, öl. 1370) dönemi hem Polonya hem de Yahudiler için oldukça parlak bir dönem olmuştur. Krallığını doğuya doğru genişletme kararı alan Kazimierz, Rutenya, Volhinya, Galicya ve Lviv'i fethetmiştir. Kara Veba'nın etkili olduğu yıllarda (1348-1349) bu hastalığın müsebbibi olarak görülen ve bu sebeple şiddete maruz kalan Alman göçmeni Yahudileri ülkesine kabul eden kral, Avrupa'daki en büyük Yahudi topluluğunun da temelini atmıştır (Dubnow, 1916).

Kazimierz öldüğünde Polonya, Poznan'dan Pripet'e kadar uzanan Macaristan ve Litvanya ile de sıkı ilişkileri olan güçlü bir devlet durumundaydı. Kazimierz'den sonra bu büyüme devam etmiş, Polonya kralı Louis'in 1382 yılında ölümü sonrasında kızı Jadwiga'nın 1386 yılında Büyük Litvanya Dükü Jagiello ile evlenmesi neticesinde Polonya krallığı Litvanya krallığı ile birleşerek Avrupa'nın en büyük devleti haline gelmiştir (Sodano, 2016).

Polonya-Litvanya Yahudileri; adil yargılanma, konut, sinagog ve mezar dokunulmazlığı, ekonomik imtiyazlar ve dini özerklik gibi hususlar düşünüldüğünde Batı Avrupa'daki cemaatlere göre oldukça iyi duruma gelmiştir. 1565 yılında bu bölgeyi ziyaret eden papalık elçisinin buradaki Yahudilerin batıda hor görülen meslekler yerine ticaret ve hatta tarımla uğraştıklarına, tıp ve astronomi eğitimi alma imkanına sahip olduklarına ve ayırt edici işaretler takmak bir yana Hristiyanlar gibi silah taşıma hakkına sahip olduklarına dair tespitleri bu durumu desteklemektedir (Brenner, 2011). Yine Polonya ile ilgili olarak sıklıkla anlatılan bir efsane de bu duruma işaret etmektedir:

"İsrail, acuların nasıl tekrarlandığını, cezalandırmaların nasıl çoğaldığını, zulümlerin nasıl arttığını, esaretin nasıl büyüdüğünü, kötülüğün egemenliğinin felaketleri nasıl peşi sıra dizdiğini ve kovulmaların nasıl üst üste yığıldığını gördü, öyle ki ona kin güdenlerin karşısında artık ayakta kalamayacaktı. İşte bu noktada yollara düştü ve etrafına bakınıp, adım atıp huzur bulacağı doğru yolun hangisi olduğunu öğrenmek için dünyanın yollarını aradı. Bunun üzerine gökyüzünden bir kağıt düştü: Polonya'ya gidin. Ülkenin adının kutsal bir kaynaktan geldiğine inananlar da vardı: İsrail'in dili. Çünkü oraya geldiğinde böyle konuşmuştu İsrail: Po-lin, yani burada gecele! Demek istedikleri şeydu: Tanrı, İsrail'den dağılanları bir kere daha bir araya getirinceye kadar burada geceleyecegiz" (Brenner, 2011, s. 129).

XVI. asırdan itibaren Yahudilerin sayısı Polonya-Litvanya topraklarında giderek artmış; Krakow, Poznan, Kalisz, Brest, Grodno, Troki, Lutsk ve Volhinya gibi şehirlere önemli sayıda Yahudi yerleşmiştir. XVII. asra gelindiğinde Yahudi sayısının yarım milyonu bulduğu ve Yahudilerin toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde beşine tekabül ettiği tahmin edilmektedir. Bu durumda Yahudi nüfusunun en fazla yüzde birini oluşturduğu Avrupa'nın diğer bölge-

leri düşünüldüğünde buradaki sayının ne kadar fazla olduğu anlaşılacaktır (Brenner, 2011; Keller, 1969).

2.1. Shtetlde Yaşam

Doğu Avrupa, Orta Çağ'da İslam hakimiyetindeki Babil ve İspanya tecrübesinden sonra Yahudi özerk yaşamının gelişmesine imkân tanımak suretiyle Yahudilere altın çağı yaşatan bir coğrafya olmuştur. Bu özerk yaşam ise *shtetl* etrafında şekillenmiştir. Polonya-Litvanya soylularının davetiyle önemli şehirlere yerleşen Yahudiler oluşturdukları kasabalarla, kendilerine has bir sosyo-kültürel topluluk modeli olan *shtetl*'i meydana getirmişlerdir. Kuruldukları yere göre *miasteczko* (Lehçe), *mistechko* (Ukraynaca), *mestechko* (Rusça, Slovakça), *mezőváros* (Macarca) olarak isimlendirilen bu küçük kasabalar Yahudilerce *Yidiş* dilinde⁴ şehir anlamına gelen *schtot*'un küçültülmüş hali olan *shtetl* olarak isimlendirilmiştir. "Yahudi kasabası" olarak da tercüme edilen *shtetl*, on binlerce kişiye kadar artabilen nüfusuyla genişleyebilen bir yapıya sahip olmuştur. Bu yönüyle gettoda farklılık arz eden *shtetl* aynı zamanda hem ekonomik hem de sosyo-kültürel açıdan Hristiyan dünyaya kapılarını kapatmamış ve onlarla iş birliği içinde olmuştur (Zborowski, 2007).

*Shtetl*deki Yahudiler dışarıya taşan bir ekonomik faaliyet içinde olmuşlardır. Buradaki Yahudiler Dubnow'un (1916, 67) ifadesiyle "Almanya'daki gibi ezilen bir kast yahut homojen bir ekonomik sınıf değil, enerjisini sosyo-ekonomik hayatın birçok bölümünde ortaya koyan önemli bir sosyal varlık meydana getirmiştir". Yahudiler; tefecilik ve seyyar satıcılık gibi batıda hor görülen işlerle sınırlı kalmaksızın sanayi, ticaret hatta tarımın hemen her alanında yer bulmuşlardır.

Kral ve soylularca desteklenen Yahudiler; kuyumculuk, demircilik, dokumacılık gibi çeşitli zanaat dallarında çalışmanın yanı sıra, şimdiye kadar Avrupa'da şahit olunmamış şekilde, toprak kiralamak suretiyle hayvancılık ve tarım işiyle de meşgul olmuşlardır. Tuz madenlerinin, kereste ormanlarının ve diğer toprak ürünlerinin işletilmesi, ürünlerin Polonya'dan Avusturya,

⁴ Yidiş, on ve on dördüncü asırlar arasında Ren Nehri yakınlarında, Orta Çağ Almancası, İbranice ve Aşkenazların yaşadığı ülke dillerinin karışımı olarak ortaya çıkmış bir dildir. Romence ve Slav dillerinden de kelimeler içeren Yidiş, Doğu Avrupa Yahudilerinin ana dili haline gelmiştir. (Cebe, 2018).

Boğdan-Eflak ve Türkiye'ye ihraç edilmesinden sorumlu Yahudiler kısa sürede zenginleşmiştir. Dahası geçiş ücretleri (geçiş ve gümrük vergileri) ve tüketim vergilerini (şarap ve diğer tüketim maddelerinden alınan devlet vergileri) toplayan Yahudiler, kralların mali aracılığı olarak öne çıkmışlardır (Keller, 1969). Önce yabancı ticarete (yabancı ülkelerle Polonya- Litvanya arasında) ve daha sonra iç ticarete (bölgesel ve yerel pazarlar ölçeğinde) faaliyet gösteren Yahudiler için on altıncı asırdan itibaren ticaret ana meslek haline gelmiştir. Yahudi tüccarlara dair uzun ithal ve ihraç malları listesi bu durum en açık kanıtıdır. Bal, balmumu, halı ve doğuya özgü malların yanı sıra Yahudi şapkaları, kitapları ve eczane mamülleri de Yahudilerce ihraç edilmiştir. Hatta önceden sadece Hristiyan tüccarların ihraç ettiği; kurşun, kuru erik, elma, tuzlu ringa balığı ve Polonya yünü gibi ürünler de artık Yahudi tüccarların ihraç ürünleri haline gelmiştir. 1593'te Yahudi ticareti Krakow'un ticari faaliyetlerinin yüzde beşini oluştururken bu oran 1636'da yüzde ona yükselmiştir. Bu durum Yahudilerin mali durumuyla beraber içinde buldukları şehirleri de zenginleştirmiştir (Malecki, 1993).

Polonya-Litvanya Yahudilerinin ekonomik faaliyetlerindeki çok yönlülük onların idari yapılarını etkilemiş ve başka bir yerde görülmemiş şekilde yerel sınırları aşan özerk bir idari yapı oluşturmalarına imkân tanımıştır. Bu yolda atılan en önemli adım Yahudi özerkliğinin magna cartası olarak isimlendirilen, 13 Ağustos 1551'de yayınlanan ve Büyük Polonya'daki Yahudi toplulukları için özyönetimin temel ilkelerini somutlaştıran Sigismund Augustus tüzüğüdür. Sigismund Augustus, topraklarında yaşayan Yahudiler de dahil heretik kabul edilen bazı Hristiyan mezheplerine de hoşgörüyle yaklaşmıştır. Bu dönemde Yahudi cemaatine tanınan haklar cemaatin gelişmesini sağlarken, Hristiyan toplulukla olan ilişkileri de olumlu yönde etkilemiştir (Pietrzyk, 1993).

Sigismund Augustus tüzüğe göre Yahudilere; kendi dini ve dünyevi liderlerini seçme yetkisi verilmiştir. Seçilen hahamlar ve yargıçlar, dini ritüelle ilgili tüm soruları açıklamaya, evlilik, boşanma, mal devri ve diğer sivil nitelikteki eylemleri gerçekleştirmeye ve dini hukuku uygulamaya yetkili kılınmıştır. Kral tarafından desteklenen liderler cemaat üyeleri üzerinde mala el koyma ve *herem* gibi ceza mekanizmasını işleterek adli anlamda güçlerini uygulama imkanına sahip olmuşlardır. Kendi mahkemeleri dışında davalarını

voyvoda ve kraliyet mahkemesine götürme hakkı da tanınmıştır. Yıllık olarak cemaat tarafından seçilen Yahudi yargıçlar maaş almadan çalışmış, cezalardan elde edilen gelirler genellikle sinagog için harcanmıştır (Grodziski, 1993).

Vergileri düzenleyen ve bunların toplanmasını sağlayan, ticaret ve el sanatları ile ilgili işleri organize eden, sinagogların, Talmud akademilerinin, mezarlıkların ve diğer toplumsal alanların sorumluluğunu üstelenen, hahamların yardımıyla gençlerin eğitimini sağlayan ve cemaat üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan cemaat liderleri, bir adım daha atarak yetkilerini kendi cemaatlerinin dışına taşımışlardır. Bu liderler 1581 yılında bir araya gelerek, "Dört Ülke Konseyi"ni (*Vaad Arba Ha'aratzoth*) kurmuşlardır. XVIII. asra kadar varlığını koruyan bu konsey yerel cemaatleri aşan sorunları çözmeye, resmi daire ve dış makamlara karşı tüm Yahudi cemaatlerini temsil etmeye çalışmıştır. Konsey Polonya Yahudilerinin ve hatta Polonya dışındaki Yahudilerin cemaat içi meselelerini görüşmek, Filistin'deki Yahudiler yararına para toplamak gibi dini işlerle ilgilenmenin ötesinde özellikle Yahudilerden toplanması gereken vergilerden sorumlu olmuştur. Aslında bu sayede diğer tüm yetkilerini koruyabilmiştir. 1648 yılı katliamlarından sonra büyük zarar gören konsey, 1764'te Yahudi vergilerinin toplanmasında reforma gidilmesi neticesinde varlık nedenini yitirmiştir (Bartal, 1993).

Büyük Polonya, Küçük Polonya, Volhinya ve Podolya'dan liderlerin - yaklaşık otuz kadar kişi- oluşturduğu konsey çoğu kez yılda iki kere olmak üzere Lublin ve Yaroslav'da toplanarak Polonya-Litvanya'daki tüm cemaatlerin mali, idari, dini, kültürel, sosyal ve manevi yaşamının neredeyse her aşamasına dair kararlar almıştır.

Bu kararlara örnek olarak Lublin'de 1624 yılında bir araya gelen konseyin iflas eden Yahudilerle ilgili hükümleri gösterilebilir. Yine Konsey 1623-32 yılları arasında toplanarak Yahudilerden alınan vergilerle ilgili düzenlemelerde bulunmuş, 22 Ağustos 1628 ve 29 Ağustos 1632 tarihlerinde Yahudi çiftçilerin *şabatta* (Yahudilerin ibadet ve dinlenme günü) çalışmalarını düzenleyen birtakım kararlar almıştır (Marcus - Saperstein, 2015).

Konseyde sadece din adamı olan hahamlar yer almamış; aksine cemaat içinde zengin, sözü geçen ve hükümetle iyi ilişkileri olan üyeler de fazlasıyla yer almıştır. Hatta temsil konusunda din adamları ve laik liderler arasında sık

sık sorunlar yaşanmış, tartışmalar çıkmıştır. Bu durum başka yerde benzeri bulunmayan büyük bir temsil örneği yaratmıştır (Brenner, 2011; Ruderman, 2013). Ruderman'ın (2013, 64-65) ifadesiyle "asalet asamblesi gibi çalışan bir çeşit federatif parlamento" olan Dört Ülke Konseyi, ilk aşamada Yahudi vatandaşları için vergi toplama kurumu olarak Polonya ve Litvanya hükümetlerine hizmet eden az sayıda Yahudi ileri geleni tarafından işletilmesine rağmen zamanla tüm cemaatleri ilgilendiren din, eğitim ve toplumsal hizmetler gibi meselelerde belirleyici olan geniş bir yönetim organına dönüşmüştür. *Shtadlanim*⁵ adı verilen memurlar ve yönetici işlevini yerine getiren "yazıcı" (*kotev*) adı verilen bir görevli yoluyla hükümet yetkililerine karşı Yahudi çıkarlarını temsil etmiştir. Ancak 1648 katliamlarından sonra konseyin toplanma sıklığı olumsuz etkilenmiştir. Bundan sonra maliye bakanını temsil eden devlet görevlileri konsey faaliyetlerini denetlemek adına bu toplantılara katılmışlardır. Zamanla konseyler artık fuarlarda değil maliye bakanının sahibi olduğu ve kontrolü altındaki kasabalarda ve genellikle de onun çağrısıyla toplanmıştır. Bu şekilde konsey toplantıları bağımsız Yahudi delegasyonu olma özelliğini yitirmiştir (Ettinger, 1993)

Doğu Avrupa Yahudilerinin ekonomide oynadığı rol hem kendilerinin hem de yaşadıkları şehrin refahını arttırırken, federasyon şeklindeki idare biçimi onları ciddiye alınması gereken bir güç haline getirmiştir. Bununla doğru orantılı olarak Doğu Avrupa Yahudilerinin entelektüel hayatı da oldukça zenginleşmiştir.

İlkokul düzeyinde eğitim veren *heder*lerin yanı sıra yüksek öğretim yapan *yeşivaların* kurulmasıyla Doğu Avrupa kısa sürede kültür ve eğitim merkezi haline gelmiştir. Özellikle Polonya-Litvanya topraklarındaki *shtetller*de sinagoga yakın önemli *yeşivalar* kurulmuş ve bu okullar uluslararası düzeyle ün kazanmıştır. *Yeşiva* yani akademilerin başında bulunan din adamları hükümet tarafından atanan resmi devlet adamları olarak kabul edilmiştir. Lublinli Sha-

⁵ *Shtadlan* (çoğ. *shtadlanim*) Yahudi cemaatinin yüksek rütbeli kişilerine ve yasama organlarına erişimi olan bir temsilcilerine verilen addır. Kelime "çaba sarf etmek" veya "adına aracılık etmek" anlamına gelen Aramice ܠܬܘ kökünden türetilmiştir. *Shtadlanim*in işlevleri, çağlar boyunca çeşitli ülkelerdeki Yahudilerin durumuna bağlı olmuştur. Fransız Devrimi'nden sonra Batı Avrupa'da rolleri azalmış; ancak XIX. asrın ikinci yarısına kadar Doğu Avrupa'da ve özellikle Rusya'da büyük önem taşımaya devam etmiştir ("Shtadlan", 2007).

lom Shachna (öl. 1559), Poznanlı Solomon Luria (öl. 1573) ve Krakowlu Moses Isserles (öl. 1572) gibi meşhur Yahudi alimlerin idaresindeki bu okullar İtalya, Almanya, Moravya ve Silezya'dan öğrencileri kendine çeken ilim yuvaları olmuştur. Yüksek entelektüel seviye ve zihinsel üretim doğal olarak Yahudi hukukunun gelişmesine katkıda bulunmuş, yüzyıllardır birikmekte olan dini bilgi yığını, adeta ikinci Babil akademisi haline gelen Polonya-Litvanya Talmud akademilerince yeniden yorumlanmıştır (Dubnow, 1916).

Doğu Avrupa Yahudiliği'nin altın çağı ve *shtetl* örgütlenmesi maalesef XVII. asrın ortalarında yaşanan acı olaylar neticesinde son bulmuştur. Polonya'nın Ukrayna toprakları üzerinde hakimiyetini genişletmesi ve Yahudiler aracılıyla buradaki halkı sömürmesi, Ukrayna halkının efendilerine olan nefretini daha yakın bir hedef olan Yahudilere yöneltmesine neden olmuştur. 1648 yılında Kazak Hetman Bogdan Chmielnicki liderliğinde Ukrayna halkı Polonya-Litvanya Birliği'ne karşı bir ayaklanma başlatmıştır. Rusya'nın da destek verdiği bu ayaklanma sırasında çoğu çiftlik işletmecisi olan binlerce Yahudi öldürülürken, Polonya şehirlerine sıçrayan şiddet olayları neticesinde Yahudilerin buradaki güvenli yaşamı son bulmuştur. Polonya'da 1648'den 1656'ya kadar geçen yıllar arasında üç yüz bin ila beş yüz bin arasında Yahudi'nin öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Haçlı seferleri ile kara veba sırasında yaşanan acılarla kıyaslanan bu ayaklanmada Volhinya ve Podolya'daki Yahudi nüfusunun onda dokuzu katledilmiş, Yahudiler köle olarak götürülmüş ya da bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Yahudi yaşamının gelişen merkezi olan Polonya paramparça olmuştur. Az sayıdaki Yahudi için bundan sonra *shtetl* artık birlikte yaşamın en güzel örneği olmaktan uzaklaşarak gettoya benzemiş, uzun yıllar boyunca Orta Avrupa'dan kovulan Yahudilerin özlediği sığınak olan Polonya ise batıya doğru göç veren bir ülkeye dönüşmüştür (Keller, 1969). *Shtetl*ler ortadan kalkmasına rağmen onun kültürel mirası buradan göç edenlerin hatıralarında yaşamaya devam etmiştir. Sholom Aleichem'in hikayeleri, Marc Chagall'ın resimleri, Yentl ve Fiddler on the Roof gibi tiyatro oyunları mazide kalmış *shtetl*in zengin ve huzurlu yaşamına duyulan özlemin ürünleridir (Cohn-Sherbok, 2010).

Sonuç

Avrupa'daki Yahudi yerleşimlerine bakıldığında Yahudilerin benzer bir içgüdüyle hareket ettiği görülmektedir. Özellikle iç örgütlenmedeki benzerlik bunu ispatlamaktadır. Ancak Yahudilerin kontrolü dışındaki siyasi, dini ve sosyo-ekonomik dinamikler bu yerleşim biçimlerinin farklılaşmasına neden olmuştur.

Venedik senatosunun ve kilise kararlarının belirlediği şartlar dahilinde kurulmuş olan getto, Orta Avrupa'da varolan Yahudi mahallelerine yeni bir mahiyet kazandırmıştır. Ekonomik anlamda Yahudilere duyulan ihtiyacın azalması pek çok Yahudi'nin Avrupa şehirlerinden çıkartılmasına neden olurken İtalya içinde bulunduğu ekonomik kriz sebebiyle bunu gerçekleştirememiş; ancak Yahudilerin ekonomik faaliyetlerini de Hristiyanların lehine olacak şekilde sınırlandırmıştır. Katolik Kilisesi'nin İtalya üzerindeki gücü dolayısıyla gettonun kuruluşunda kilise kararlarının belirleyici olması; getto yaşamının bilinçli olarak alçaltıcı bir görünüme bürünmesine neden olmuştur. Dünyevi ve dini iktidarın güç mücadelesine sahne olan siyasi zemin, Yahudilerin dolayısıyla da getto'nun yasal durumunda sürekli bir değişim ve belirsizlik yaratmıştır. Yüksek duvarlarla ayrılmış kenar mahalleler olarak şekillenen getto mimarisi dini açıdan tehlikeli görülen Yahudileri Hristiyan çoğunluktan fiziksel olarak ayırmayı amaçlamakla birlikte, zaman zaman ortaya çıkan şiddet olaylarında Yahudileri korumaktan çok onları hedef haline getirmiştir. Aynı zamanda hayatın her alanında sınırlandırılmış bir yaşam vadeden gettolar, Yahudi topluluklarının birleşerek genişlemesinin de önüne geçmiştir.

Diğer yandan Doğu Avrupa'daki uygun koşullar neticesinde ortaya çıkan yerleşim modeli *shtetl* sayesinde Yahudi toplulukları hem genişlemiş hem de kültürel yaşamlarını geliştirme imkanına kavuşmuştur. Kalisz statüsü olarak bilinen Yahudi ayrıcalıkları XII. asırdan XVII. asra kadar kral ve prensler tarafından mümkün olduğunca değişmeden korunmuştur. Bu durum Yahudilerin buradaki yaşamlarına dair bir güvensizlik duymasının önüne geçerek *shtetl* denilen büyük kasabalar oluşturmalarını sağlamıştır. Gettodan farklı olarak *shtetlin* kapısı herkese açık olup, Yahudi ve Hristiyanların karşılıklı ilişkisi devam etmiştir. Bölgede Hristiyanlığın yavaş bir yayılım göster-

mesi Katolik Kilisesi'nin batıdaki kadar etkili olmasının önüne geçmiştir. Bu durumda dini taassub ile hareket etmeyen yöneticiler batıdan farklı olarak Yahudi hayatını belirleyen yegâne güç haline gelmişlerdir. Bu güçler için Yahudilerin buradaki varlığı ekonomik bir kazanç olduğundan hemen hemen bütün iş dallarında Yahudilerin faaliyetine izin verilmiştir. Yine gettoda farklı olarak *shtetl* Yahudileri arazi işleten ve uluslararası ticaretin önemli aktörleri olarak dikkat çekmişlerdir. Bunun doğal bir sonucu olarak bu coğrafyadaki Yahudi toplulukları birlikte hareket ederek ve geleneksel kurumlarını geliştirerek kendilerine has bir Yahudi kimliği ve kültürü inşa etmişlerdir. Bu bakımdan getto ve *shtetl* terimleri, tarih boyunca Yahudi nüfusun yaşadığı yerleşim bölgelerini ifade etmek için kullanılmış olsa da Yahudiler için oldukça farklı bir yaşam biçimine işaret etmektedir.

Kaynakça

- Abrahams, Israel. *Jewish Life in The Middle Age*. London: The Macmillan Company, 1919.
- Attali, Jacques. *Yahudiler, Dünya ve Para*. çev. Berna Günen. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2014.
- Bartal, Israel. "The Pinkas of the Council of the Four Lands". *The Jews in Old Poland 1000-1795*. ed. Antony Polonsky vd. 110-118. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 1993.
- Benjamin, Tudelalı - Petachia, Ratisbonlu. *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Berenbaum, Michael. "Ghetto". *Encyclopaedia Judaica (Second Edition)*. ed. F, Skolnik vd. 7/574-578. Detroit: Thomson Gale, 2007.
- Bloomberg, Jon I. *The Jewish World in the Middle Ages*. New York: Ktav Publishing House, 2000.
- Brenner, Michael. *Kısa Yahudi Tarihi*. çev. Sevinç Altınçekiç. İstanbul: Alfa Tarih, 2011.

- Cebe, Arzu. "Mekân ve Toplum Etkisiyle Yahudilerin Kullanmış Oldukları Farklı Diller (Arami, Yidiş, Ladino ve İbrani Dili)". *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5/17 (2018), 358-369.
- Chambers, David. vd. *Venice: A Documentary History 1450-1630*. University of Toronto Press, 2001.
- Cohn-Sherbok, Lavinia & Dan. *Yahudiliğin Kısa Tarihi*. çev. Bilal Baş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Dubnow, Simon M. *History of The Jews in Russia And Poland From The Earliest Times Until The Present*. 1. Cilt. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1916.
- Ettinger, Shmul. "The Council of the Four Lands". *The Jews in Old Poland 1000-1795*. ed. Antony Polonsky vd. 93-109. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 1993.
- Gotham, Briana Rae. *The Venetian Ghetto: an Experiment in Containment, 1516-1866*. The University of Texas at Dallas, Doktora Tezi, 2021.
- Grayzel, Solomon. *The Church and the Jews in the XIIIth Century*. Philadelphia: The Dropsie College, 1933.
- Grodziski, Stanistaw. "The Krakow Voivode's Jurisdiction over Jews: A Study of the Historical Records of the Krakow Voivode's Administration of Justice to Jews". *The Jews in Old Poland 1000-1795*. ed. Antony Polonsky vd. 199-218. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 1993.
- Gürkan, S. Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Haverkamp, Alfred. *Jews in the Medieval German Kingdom*. PDF: Trier University Library, 2015. [Microsoft Word - Jews_German_Kingdom.doc \(hbz-nrw.de\)](https://www.trier-university.de/hbz-nrw.de)
- Hefe, Charles Joseph. *History of the Councils of the Church*, 4. Cilt. Edinburgh: T. & T. Clark, 1895.
- Hefe, Charles Joseph. *History of the Councils of the Church*, 5. Cilt. Edinburgh: T. & T. Clark, 1896.

- Işık, Oğuz - Pınarcıoğlu, M. Melih. *Nöbetleşe Yoksulluk Sultanbeyli Örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Johnson, Paul. *Yahudi Tarihi*. çev. Filiz Orman. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2000.
- Keller, Werner. *Diaspora: The Post-Biblical History of the Jews*. New York: Harcourt, Brace & World, 1969.
- Kriwaczek, Paul. *Yahudi Medeniyeti*. çev. Belma Dehni. İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007.
- Malecki, M.Jan. "Jewish Trade at the End of the Sixteenth Century and in the First Half of the Seventeenth Century". *The Jews in Old Poland 1000-1795*. ed. Antony Polonsky vd. 267-281. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 1993.
- Marcus, Jacob Rader - Saperstein, Marc. *The Jews in Christian Europe*. New York: Hebrew Union College Press, 2015.
- Pietrzyk, Zdzistaw. "Judaizers in Poland in the Second Half of the Sixteenth Century". ed. Antony Polonsky vd. 23-35. London: I.B.Tauris & Co Ltd, 1993.
- Pogonowsky, Iwo C. *Jews in Poland a Dokumentary History*. New York: Hippocrene Books, 1998.
- Rosensweig, Bernard. *Ashkenazic Jewry in Transition*. Canada: Wilfrid Laurier University Press, 1975.
- Roshwald, Miriam. "Ghetto, Shtetl, or Polis: The East European Jewish Community in the Works of K. E. Franzos, Sholom Aleichem, and S.Y. Agnon". *Contemporary Jewry* 4/2 (1978), 22-34.
- Roth, Cecil. "Jewish Quarter". *Encyclopaedia Judaica* (Second Edition). ed. F, Skolnik vd. 11/310-311. Detroit: Thomson Gale, 2007a.
- Roth, Cecil. "Europe". *Encyclopaedia Judaica* (Second Edition). ed. F, Skolnik vd. 6/554-560. Detroit: Thomson Gale, 2007b.
- Ruderman, David B. *Erken Modern Dönem Yahudi Tarihi*. çev. Lizet Deadato. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2013.

- Schwartz, Daniel B. *Ghetto the History of a Word*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press, 2019.
- Sodano, Giulio. "Polonya". çev. Leyla Tonguç Basmacı. *Ortaçağ*. ed. Umberto Eco. 3/150-154). İstanbul: Alfa Tarih, 2016.
- "Shtadlan". *Encyclopaedia Judaica Judaica* (Second Edition). ed. F, Skolnik vd. 18/521-522. Detroit: Thomson Gale, 2007.
- Stow, Kenneth R. *Catholic Thought and Papal Jewry Policy, 1555-1593*. New York: Jewish Theological Seminary of America, 1977.
- Toch, Michael. *The Economic History of European Jews Late Antiquity and Early Middle Ages*. Leiden-Boston: Brill, 2013.
- Zborowski, Mark. "Shtetl". *Encyclopaedia Judaica* (Second Edition). ed. F, Skolnik vd. 18/524-525. Detroit: Thomson Gale, 2007.